

חמד של מקום

שרידי מבנה צלבני המספרים את ההיסטוריה, מדשאות רחבות ידיים, עצי חורש ים תיכוני גדולים ונאים ומעיינות מפכים, הופכים את גן לאומי עין חמד לאחת מפינות הטבע הקסומות ביותר בסביבת ירושלים

מדוע לא התפתח יישוב כלשהוא ליד המעיין ומי היו אלה שניצלו את המים לחקלאות הטרסות שהתפתחה במקום, מאין באו ולאן שבו לעת חריש וקציר. סיור בין העצים והשרידים ההיסטוריים בעין חמד מגלה מה יש בו שהוא נחשב היום לאחת מפינות החמד היפות בהרי ירושלים. הסיור מסייע בהבנת התפיסה שעמדה מאחורי תכנון המקום בעבר, ובמהות תפקודו של האתר כגן לאומי היום. בדרך זו ניגע גם בבעיות העולות בקשר לעתידו של הגן, לאור הפיתוח האזורי המתוכנן.

צילום: יעל אילן

כתב: יוני שילה, מנהל פיתוח מחוז מרכז, רשות הטבע והגנים

מעיינות וחורש ים תיכוני

גן לאומי עין חמד נמצא בתוך נחל כסלון ומשתרע לאורך כ-600 מטרים במורד הנחל בסמוך לכביש מס' 1. בדצמבר 1967 הוכרז הגן הלאומי עין חמד בשטח של 59 דונם. רשות הגנים הלאומיים בנתה סביב קטע נחל כסלון והמבצר הצלבני שלצדו, אתר תיירות ונופש מטופח ומוסדר. האתר כולל כיום מדשאות נרחבות עם שולחנות פיקניק, מי שתייה ושירותים. בתחום הגן נובעים כמה מעיינות שכבה קטנים המתנקזים בתעלה לאפיק נחל כסלון. שטח של 8.5 דונם מתחום הגן הלאומי הוכרז כשמורת טבע שבה גדלים כ-50 עצי אלון מצוי, חלקם מתנשאים לגובה 15 מטרים עם קוטר גזע המגיע עד 1.5 מטרים. עצים אלו הם האלוניים הגדולים ביותר בהרי ירושלים. בתחום החורשה נמצא בית קברות מוסלמי פעיל המשמש את הכפרים הסמוכים עין ראפה ובית נקובה, ושכזכותו נשמרו העצים העתיקים עד היום.

אקווה בלה - מים יפים

אזור גן לאומי עין חמד זכה בתקופה הצלבנית לשם אקווה בלה (מים יפים). כמה מעיינות קטנים, חלקם לכודים בתוך נקבות קצרות מעשה ידי אדם, זרמו באפיק ונאצרו בתוך בריכות סלע טבעיות ובתוך בריכות חצובות ובנויות שנועדו לאסוף ולכוון את המים להשקיית גידולים על טרסות האבן הפרוסות לאורך הנחל. בגן ניתן לראות כיום מבנה גדול וגבוה הבנוי אבני גזית מסותתות ובהן חרכי ירי צרים. הוא נבנה על ידי בנאי צלבני ולא ברור מה היה ייעודו. האם היה מבנה אזרחי לצורכי חקלאות, האם בית לימוד לבנות כפי שהערבים מאוחר יותר נהגו לכנותו דיר אל באנאת, האם היה זה מבצר או מנזר? אנחנו גם לא יודעים בוודאות

ל שפת המעיין המפכה בין עצי דולב ענקיים ניתן היה לשמוע לא פעם את משק כנפי ההיסטוריה. צבאות עמוסי כלי מלחמה כמו גם יחידים שציפו, חלמו ותלו תקוות בעיר המיוחדת הזו, חנו בצל העצים העבותים, לגמו מי מעין זכים והמשיכו בדרכם לירושלים. ארון הברית שעשה דרכו מידם של פלישתים ועד לקריית יערים, הלגיון העשירי הרומאי שגויס להכות את מרד היהודים בואכה ירושלים בשנת 66 לספירה, וילהלם השני קיסר גרמניה שעשה דרכו בשבת של אוקטובר שנת 1898 והתרשם עמוקות מפעולות קבלת הפנים של בני אבו גוש בעמק בו זרמו מי מעיינות.

צילום: יעל אילן

לטיול יצאנו

איך מגיעים: סמוך לכביש מס' 1 (תל אביב-ירושלים) עולים על מחלף המד (בין הצמתים שורש והראל/מבשרת ציון) ופונים דרומה כמה עשרות מטרים (עשר דקות מירושלים, 30 דקות מתל אביב).

מה באתר: מבצר צלבני, מדשאות, מתקני פיקניק, מסלול סיור ומתקני משחק.

למי מיועד: לכל המשפחה + נגישות לנכים.

עונה מומלצת: כל השנה.

עוד פרטים: בטלפון 02-5342741, במוקד המידע כוכבית בטבע - 3639* ובאתר האינטרנט של רשות הטבע והגנים: www.parks.org.il

ואכן, בשנים האחרונות בוצעו עבודות שימור נרחבות ובהן: חיזוק הקירות, איטום הגגות, כיחול (מילוי חומר בין האבנים) ומילוי סדקים, וכן, עבודות שחזור של אלמנטים מיוחדים כמו פתחי המבנה, כותרות, גרמי מדרגות ועוד. הבנייה נעשתה בשיטת עבודה המשמרת את שיטות העבודה האופייניות לבנייה המקורית כמו למשל שימוש בסיד ללא

גבי הקמרונות, צופו לאחרונה ביריעות איטום ביטומניות כדי לעצור תהליכי הרס. המבנה חצוב אל תוך סלע הגבעה כך שקומתו השנייה נמצאת בגובה פני הקרקע מצפון וממערב. הכניסה הראשית למבנה היא דרך שער שהיה סגור בעבר עם דלת כבדה בעובי של כשמונה ס"מ, היישר לחצר פנימית שדרכה יש כניסה לשלושה אולמות

במדרון הדרומי של גיא עין חמד נותרה חלקה טבעית של חורשים תיכוני. חורש שבעבר כיסה את כל הרי ירושלים. מומלץ לסייר בגן ולפגוש בעצי האלון המצוי, באשחר, בלבנה הרפואי, באלה הארץ ישראלית ובאלת המסטיק, בצמח הקיסוס המטפס ובגזעים האדומים של עצי הקטלב. אולי יתמזל מזלכם ותוכלו לראות בין העצים תן או שועל, ולפגוש בזוחלים למיניהם ובפרחים השונים, ביניהם: אחירותם (הנמצא כעת בדמדומי פריחה), לוטם שיער ופרגים אחרונים החוסים בצלם הכבד של עצי הגן. בצדו הצפוני של הגיא, קרוב למבצר, אפשר למצוא עצי פרי שונים כמו אגס, רימון, תאנה וכמה עצי זית עבותי גזע - שריד לבוסתנים שהיו כאן בעבר.

מומלץ לסייר בגן ולפגוש בעצי האלון המצוי, באשחר, בלבנה הרפואי, באלה הארץ ישראלית ובאלת המסטיק, בצמח הקיסוס המטפס ובגזעים האדומים של עצי הקטלב. אולי יתמזל מזלכם ותוכלו לראות בין העצים תן או שועל

מלט, בנייה ללא ברזל ושמירה נאמנה על הפרטים המקוריים.

מעיינות גלויים ונסתרים

מבחינה גיאולוגית קמר חברון, קמר רמאללה וקער ירושלים, מהווים בסיס לעיצוב הנוף של הרי ירושלים. עיצוב הנוף הושפע גם מכמות המשקעים הגבוהה ומסוגי המסלע. הרי ירושלים (וכל שדרת ההר המרכזית), מורכבים מסלעי משקע ימיים. סוגי הסלעים שנחשפים כיום בהרי ירושלים הם גיר קשה (דולומיט), חוואר,

מאורכים עם תקרת קשת חבית מאורכת. מהחצר מוביל גרם מדרגות פתוח לקומה השנייה. רצפת החצר והאולמות היא בעצם הסלע שעליו יושב המבנה כולו. בקומה השנייה יש חרכי ירי צרים האופייניים לבנייה הצלבנית, והמעידים על כך שבונים נערכו גם לבואו של צר ואויב. על המבצר מאיימות כיום שיני הזמן. שחיקת האבן, סדקים הנוצרים מפעילות המים וחילופי הטמפרטורה, וקריסת חלקים שלמים, כל אלה מחייבים פעולות שימור.

עומדים על המבצר

גודלו של המבצר, 27x36 מטרים והוא בן שתי קומות. מבנהו מלבני, עובי הקירות הוא כשני מטרים והם בנויים מאבן גזית עם מילוי דבש המורכב מאבן, אדמה וסיד. העיקרון ההנדסי מבוסס על קירות כובד ובתוכם חללים מקורים בקמרונות חִבִית (בצורה של חצי גליל אופקי) או בקשתות צולבות. גגות העשוויים ממילוי דבש ופילוס על

צילום: יעל אילן

צילום: יעל אילן

צילום: יוני שילה

שמירת ערכי הטבע מול דרישות הפיתוח

הגולש ממבשרת ציון ונחלת יצחק (פלר) אל הגבעות הסמוכות לגן. כולן יוצרות מחנק של ממש והופכות את הגן ל"גן עציץ". אתרי טיול ומורשת באזור כמו הכנסייה הצלבנית באבנו גוש, מבצר "בלמונט" בצובה, כנסיית יוחנן המטביל, אתרי עין כרם, ליפתא והעיר ירושלים על אתריה מזמנים מסלולי טיול חווייתיים ויפים. כל אלה יוצרים התנגשות בין שמירת ערכי טבע, מורשת ואקולוגיה גבוהים לבין דרישות הפיתוח, ומעלים את הצורך בגיבוש תכנית כוללת לתכנון סביבתי בראייה רחבה.

סביבת הגן מתאפיינת בריבוי גנים ושמורות כמו שמורת הרי יהודה, שמורת נחל דפאים ושמורת השורק, אתרים כמו עין לבן, עין חיה, עינות תלם, הקסטל כאתר הנצחה לאומי, מערת הנטיפים, בית איטב ועוד. כל אלה עומדים היום אל מול פעילויות הפיתוח המאסיביות בנוף, כמו סלילת קו רכבת לירושלים וקו המים החמישי לירושלים, פעילויות בנייה בהרחבות של יישובים, תשתיות כבישים וקווי מתח גבוה. על גדר הגן עצמו מתוכננות פעילויות פיתוח מאסיביות כמו הרחבת בית נקובה, הקמת מחלף גדול על כביש 1 לירושלים ובינוי

מי התהום ולפרקים יוצרים בעונת החורף גם נגר עילי. באגן מספר רב של מעיינות שמרביתם בעלי שפיעה קטנה של מטרים מעוקבים בודדים ביממה. הגדולים מביניהם מגיעים לשישה עד 12 מטרים מעוקבים בשעה. שפיעת מעיינות אלו תלויה מיידית בכמות המשקעים השנתית בגלל אוגר קטן. היום, עקב החורף השחון האחרון יבשו

קירטון וצור מתקופות שונות. בנוף הררי זה נובעים למעלה ממאה מעיינות ברחבי הרי ירושלים, רובם קטנים - וביניהם נמצא גם עין חמד. העמק של עין חמד טבול בשרידי צומח שאפיינו את האזור ובולטים בו במיוחד עצי דולב מזרחי ענקיים הגדלים בו מקדמת דנא. נחל כסלון עצמו זורם מהרי בית סוריק, הר אדר ומבשרת ציון, דרך עין חמד, ונשפך

הרי יהודה מספרים בהרחבה את סיפורה של החקלאות הקדומה על מעיינותיה, מתקניה ונופה המיוחד. היום תפסו את מקומה של החקלאות בעין חמד, מדשאות רחבות ידיים, מתקני משחק, שולחנות פיקניק וקולות הנופשים ברחבי הגן

מעיינות עין חמד כמעט לחלוטין זרימת המים, אפסית. כדי לשמור על זרימת המים בגן, גם למראה וגם להשקיה, נבנתה מערכת המניעה את המים במעגל (סירקולציה) ובקצה הגן המערבי הנמוך הוקמה בריכת אגירה למים, שממנה

לנחל שורק סמוך לבית שמש. הנחל ניזון בקטע זה בגן מכמה מעיינות גלויים ונסתרים. אלו מעיינות שכבה שנביעתם מעל החוואר החרסיתי. כמות המשקעים השנתית באזור זה נעה בין 600 ל-800 מ"מ בשנה. מי הגשמים מעשירים את

קצת היסטוריה

בשנת 1095 הוביל האפיפיור אורבנוס השני, שכיהן כאפיפיור מ־12 במרץ 1088 עד מותו ביולי 1099, את רעיון מסע הצלב כדי לשמור על קברו של ישו בירושלים מפני המוסלמים. בשנת 1099 נחתו ראשוני הצלבנים בארץ ישראל ובתוך כמה שבועות השתלטו על העיר ירושלים.

הצלבנים שלטו בארץ 192 שנים (1291-1099) עד נפילת מבצר עתלית לידיו של מאלכ אל שריף) ובנו כ־80 מבנים מבוזרים בנקודות אסטרטגיות ברחבי הממלכה הצלבנית, מהם 40 בתחומי מדינת ישראל. בתוך המבנים הללו הוקמו מנזרים, בתי חולים, בתי מלון לעולי הרגל, ואולי אף מקומות מרגוע לבנייני השלטון הצלבני בארץ. חלק מהמבצרים חלשו על שטחים חקלאיים, ובמקומות מסוימים הקרקעות שליד המבצר נמסרו בשיטה הפיאודלית למשפחות אצולה.

החוקר דניס פרינגל שעסק בחקר התקופה הצלבנית בארץ ישראל, ערך בעין חמד סקר מדוקדק ומיפוי אדריכלי בשנת 1986. על פי הממצאים משער פרינגל, שהמבנה המבוצר באקווה בלה נבנה בין השנים 1160-1140 על ידי מסדר סנט ג'ון (מסדר הוספיטלרי על שמו של יוחנן המטביל הוא סנט ג'ון) במקביל לבניית מבצרים דומים: הבלמונט בצובה ואמאוס בלטרון. המבצר הוצע למלך הונגריה בלה השלישי שעמד להשתתף במסע צלב, כדי לתמוך בהוצאות הכרוכות לעלייתו לרגל לירושלים, אך לבסוף נמסר לטיפולם של ההוספיטלרים (או בשמם המלא: 'מסדר יוחנן הקדוש של בית החולים בירושלים'). נראה כי המבנה שימש כחווה חקלאית אך פרינגל מעלה השערה שהמקום שימש בית הבראה לחולי המסדר ומקום נופש לאביריו.

צילום: יוני שילה

צילום: יוני שילה

בטון המאפשר נגישות לנכים והגעה לשולחנות הפיקניק ולכל פינות הגן, שיפוץ מבני השירותים והכשרתם לנכים, בניית מערכת השקיה חדשה בכל רחבי הגן שמזרימה מים באפיק הנחל בכל ימות השנה, קו ביוב חדש המחבר את הגן למערכת האזורית בנחל כסלון ועבודות שימור במבצר הצלבני. בגן מתקיימים אירועי תרבות שונים ובהם מפגשים מוזיקליים, "ערבי שקיעה" המחברים בין יום ללילה עם מוזיקה עשירת צלילים ובמגוון סגנונות. פעילויות הפיתוח נעשות בשיתוף תקציבי של גופים רבים ובהם המועצה האזורית מטה יהודה, הביטוח הלאומי, החמ"ת ועוד.

סונקות (דוחפות) שתי משאבות את המים למעלה הנחל וחוזר חלילה. על פי רוב, איכות מי המעינות היא גבוהה וטעמם של המים טוב. המעינות היו בעבר מקור המים המרכזי לביסוסה של חקלאות טרסות לאורך תקופות ארוכות. הרי יהודה מספרים בהרחבה את סיפורה של החקלאות הקדומה על מעיינותיה, מתקניה ונופה המיוחד. היום תפסו את מקומה של החקלאות בעין חמד, מדשאות רחבות ידיים, מתקני משחק, שולחנות פיקניק וקולות הנופשים ברחבי הגן.

פיתוח ושימור הגן

בשנים האחרונות עבר הגן תהליכי פיתוח שונים, ובהם: בניית שביל